

Олена Попельницька (Київ),
провідний науковий співробітник Національного музею
історії України, кандидат історичних наук

Лук «східного» типу XVIII–XIX ст. у зібранні Національного музею історії України

У НМІУ зберігається складний (композитний*) лук «східного» типу. На відміну від простих європейських луків** складні «східні» луки виготовлені не лише з деревини. Посилений додатковими шарами сухожилля тварин та рогових пластин, з жорстким руків'ям і накладками на кінцях «плечей», складний лук є дорогою і достатньо компактною зброєю у порівнянні з простим луком аналогічної потужності. До того ж, «плечі» складного лука виготовляються окремо від руків'я, з яким з'єднуються у процесі монтажу, в той час як простий лук є суцільно дерев'яним. Отже, конструкція складного лука є більш економічною, оскільки дерев'яна заготовка для нього може бути вдвічі коротшою, ніж для складного. До того ж, верхнє, і нижнє «плече» складних луків повністю ідентичні за механічними властивостями, оскільки є «дзеркальними» відображеннями одне одного і виготовлені симетричними.

Складні луки, що поєднували компактність, міць і відмінну пружність, лишались найбільш досконалою метальною зброєю аж до появи сучасних луків з синтетичних матеріалів. Їх широке поширення обмежувала лише складність у виготовленні і підготовці професійних лучників.

Перші складні луки відомі за археологічними джерелами з II тис. до н. е. Приблизно у IV ст. центральноазійські кочові народи – гуни та авари – почали використовувати т. зв. ретро-флексивний тип лука (з англ. *retro-flexed*). Він мав специфічну конструкцію «плечей», які за відсутності тятиви вигинались вперед. Це дозволяло лучнику згинати «плечі», докладаючи менше зусиль. Особливістю луків «азійського» типу була і наявність своєрідних важелів для тятиви – жорстких дерев'яних накладок*** з твердих порід дерева**** на кінцях «плечей», що під час вистрілу могли протистояти значним навантаженням.

За доби Великого переселення народів складні луки «гунського» типу поширились від Кореї до Атлантичного узбережжя Європи, Північної

* Порівняно з простими дерев'яними луками аналогічної довжини і потужності такі композитні луки більш дорогі і складні у виготовленні.

** Складні композитні луки з давніх часів застосовувались у країнах з сухим кліматом, в той час як у Центральній і Північній Європі перевага надавалась простим лукам, що не втрачали своїх властивостей в умовах надмірного зволоження. Перевагою складного лука є те, що дальність польоту його стріли у 1,5 разів довшя, ніж у простого лука. Проте точність влучання у простого лука є вищою, оскільки під час здійснення вистрілу він лишається стабільним, в той час як складний лук вібрує.

*** В арабській мові мають назву *siahs*, у турецькій – *kasan*.

**** Клена, вишні, ялини, бука, горіха, червоного дерева, ясеня, берези.

Африки, Аравії і Індії. Це відбулось внаслідок безперервних військових походів, які гуни та авари, починаючи з IV ст., здійснювали проти Римської імперії, Візантії, франків, германців, лангобардів, східних слов'ян та інших європейських і азійських народів. Побачивши переваги нової металевної зброї кочівників, армії Візантії, Київської Русі, Ірану, Китаю, Японії, арабського світу взяли на озброєння складні «азійські» луки. Як мисливську і бойову зброю їх використовували також народи Півночі, Сибіру і Центральної Азії.

З композитних «східних» луків еталонними вважаються досконалі за технічними характеристиками «класичні» та «пост-класичні» турецькі «закриті» луки XV–XIX ст. (рис. 2), довжина яких, як правило, не перевищує 120 см. І хоча вони є коротшими, ніж луки інших народів, проте є набагато потужнішими. Зі знятою тяговою турецький ретро-флексивний лук нагадує грецьку літеру «омега» (Ω): його кінці заходять один за другий, скручуючись у кільце.

З винайденням вогнепальної зброї турецький лук став використовуватися переважно як спортивна зброя. Сьогодні стрільба з лука у Туреччині є національним видом спорту, яким у давнину займались, зокрема, представники аристократії і султани. Пізні турецькі луки XVIII–XIX ст. пристосовані для прицільної стрільби на значні віддалі. У Османській імперії виготовляли також спеціалізовані жіночі і дитячі луки.

Виготовлення якісного лука вимагало неабиякої майстерності. Ремесло лучника опановували навіть турецькі султани, які за старовинною традицією мали заробляти на прожиток власною працею.

До нашого часу чимала кількість турецьких луків зберігається у музеях різних країн, що дало можливість дослідникам детально вивчити їх конструкцію і властивості. У цьому їм стали у пригоді і свідчення етнографічних і документальних джерел другої половини XVIII – XIX ст., які описують стадії виготовлення цієї досконалої металевної зброї.

Виробництво турецьких луків відбувалось у кілька етапів. Спочатку з гілок діаметром 8–10 см робилась основа (*кибит*)^{**}: гілки розщеплювали вдвож, вимочували у воді та нагрівали на вогні, за допомогою спеціальних лекал надаючи деревині складної конфігурації з вигинами. «Плечі» лука за допомогою V-подібних виступів та пазів (т. зв. «риб'ячий хвіст») з'єднували з руків'ям.

«Плечі» «східного» лука є важливою конструктивною деталлю, яка накопичує кінетичну енергію, надану м'язами стрілка, і передає її стрілі. Короткі пружні «плечі» здатні значно подовжити довжину натягу тяти-

* Різні типи складних луків зі знятою тяговою мають два варіанти вигину дуги. Більш слабкі луки, що вигинаються у зворотній бік лише своїми кінцями, зарховуються до «відкритих». У більш потужних «закритих» луках у зворотній бік вигинаються також і обидва «плеча».

** Переважно анатолійського «татарського клена» (*Acer Tartaicum*). Використовувалось і вишневе дерево, яке, проте, вважалось гіршим за властивостями.

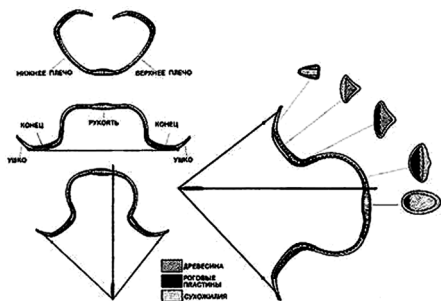

Рис. 1. Поперечний розріз «композитного» лука і назви його конструктивних частин.

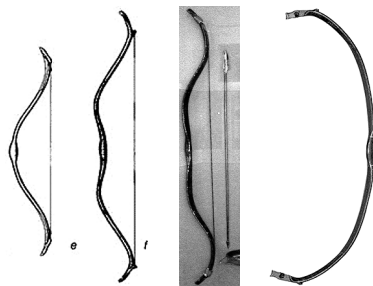

Рис. 2. Турецький і кримсько-татарський луки.

Рис. 3. Лук з Національного музею історії України.

Рис. 4. Лук «кримсько-татарського типу» із зібрання Антропологічного музею Міссурійського Університету (США).

ви, не збільшуючи загальної довжини зброї*. При цьому вони зазнають значної деформації: «спина» (сторона, обернена до цілі) – розтягується, «живіт» (сторона, обернена до стрілка) – стискається. Їх зміцнюють приклеєними рогами пластинами («живіт»)** та вивареними сухожиллями великої рогатої худоби («спина»***). (рис. 1). Для кращого зчеплення рогових пластин з дерев'яною основою при склеюванні**** на «животі» лука і на пластинах продрапувались паралельні борозенки.

Виварені еластичні сухожилля тварин, розділені на окремі волокна, приклеювали на «спину» лука. Від рівномірності товщини сухожилля шару і спрямування його окремих ниток залежали металеві властивості лука. Про майстерність майстра-лучника судили саме за умінням правильно приклеювати сухожилля волокна.

Останніми фазами виготовлення лука були обклеювання шовком, сап'яном (пергаменом), берестою чи обгортання срібною фольгою; фарбування, декорування і лакування.

Виготовлення складного лука займало щонайменше тиждень. Готовий лук перед початком використання тривалий час витримувався у темному сухому приміщенні.

* Для «азійських» луків довжина натягу тятиви складає приблизно 60% від загальної довжини лука, в той час як для простого європейського лука це співвідношення є більш несприятливим.

** Рогові пластини вирізували з рогів диких копитних тварин: антилоп або азійських «водяних» буйволів. Їх міцність удвічі більша, ніж у деревини.

*** Міцність «на розрив» сухожилля у чотири рази перевищує міцність деревини. Майстри-лучники надавали перевагу сухожиллям диких копитних тварин з мінімальною кількістю жиру. Поєднання різних за міцністю пружних матеріалів у конструкції «плечей» лука під час натягання тятиви створює значну прискорюючу силу для стріли.

**** Столярний клей виготовлявся з риб'ячих міхурів.

Якщо інші луки зберігались зі знятою тятивою (яку натягали лише перед початком їх використання), з тугих турецьких луків її ніколи не знімали.

Складний лук «східного типу» з НМІУ має довжину 123 см, S-подібні «плечі» з чотирма плавними вигинами і ледь помітною асиметрією: нижнє «плече» трохи довше за верхнє (рис. 3).

Лук з НМІУ має плоский «живіт» і належить до різновиду, який у фаховій літературі має назву «*flatbow*» (з англ. «плоский лук»). Ширина «плечей» у таких луків більша, ніж у інших типів, що компенсує меншу товщину *кибиті*. Луки такого типу менш «вимогливі» до якості деревини, з якої їх виготовляють.

Декор лука з НМІУ належить до *індо-перського дизайну*. Його поверхня вкрита орнаментальним розписом під шаром лаку. Малюнок виконано червоною, брунатною, білою та жовтою фарбами по темно-брунатному тлу. Елементи розпису – медальйони, трикутники і багатопелюсткові розети, заповнені рослинним орнаментом. На кожному «плечі» на «животі» лука розміщено три медальйони, між якими – два ромби. Малюнок на «спинці» лука дещо інший: на кожному з «плечей» намальовані по два овальні медальйони, розмежовані орнаментальною розетою.

Стилізованими рослинними композиціями декоровані також руків'я і кінці лука. Краї «плечей» оконтурюють вузькі жовті смуги.

Руків'я лука потовщене, місце його з'єднання з «плечима» майже рівне, без залому. «Плечі» плавно вигнуті у напрямі кінців; бічні поверхні «плечей» мають вигляд вузького ребра.

Кінці «плечей» оснащені «зацепами» («ріжками») – криволінійними елементами, наявними у луків «східного» («азійського») типу, які служать опорою для тятиви і збільшують віддаль польоту. «Ріжки» завершуються накладками з поперечними вирізами для фіксації тятиви.

Лук з НМІУ можна зараховувати до «посткласичних» і датувати другою половиною XVIII–XIX ст.

Відсутність сап'янового «чохла», можливо, є свідченням того, що цей лук був спортивним (тренувальним) і вимагав попереднього просушування перед початком використання*. Про те, що лук належить до спортивної (а не бойової) зброї, свідчить і наявність вишуканого декору.

Оскільки шляхи надходження цього предмета до НМІУ з'ясувати не вдалося (через втрату у роки Другої світової війни облікової документації), його атрибуція є дискусійною. Лук з НМІУ може належати до одного з різновидів луків «східного» типу – турецького, кримськотатарського, перського чи індійського – що мають багато подібних рис при незначних відмінностях.

* В той час як військові луки, обтягнені шкірою, були готові до використання у будь-який час.

На користь того, що цей лук – кримськотатарський* (або турецький, виготовлений у популярному «кримськотатарському» стилі), свідчить його форма. Кримськотатарські луки, на відміну від турецьких, мають виражений рефлекс «плечей» відразу від руків'я («утопленого» у «тіло» лука, що надає натягнутому луку вигляду грецької літери «сігма» (Σ)) та більшу довжину гнучкої частини «плечей».

Два подібні луки «кримськотатарського» типу турецької роботи представлені у Колекції луків Грейсона Антропологічного музею Університету Міссурі у місті Колумбія, США**. Один з них, довжиною 124,5 см, виготовлений у 1834 р., про що свідчить підпис майстра. Другий, довжиною 148 см – у 1806 р. (рис. 4).

Електронні ресурси та література

1. Asian Traditional Archery Research Network // http://www.atarn.org/islamic/akarpowicz/turkish_bow_tests.htm
2. Turkish archery // http://www.en.wikipedia.org/wiki/Turkish_archery
3. **Isles, Fred.** Turkish Flight Arrows (JSAA, 1961, Vol. 4) // Society of Archer-Antiquaries // www.societyofarcher-antiquaries.org/
4. **Karpowicz Adam, James Jay, Kim Albert.** Asian / Turkish Bow construction (15 April 1996) // <http://www.dcs.ed.ac.uk/home/ajcd/archery/faq/asianbow.html>
5. **Шокарев Ю.В.** История оружия: Луки и арбалеты. – М., 2004. – С. 7–36.

Станіслав Погоржельський (Київ),

учень 11 класу Спеціалізованої школи № 52, дійсний член МАН,
секція археології КМАНум

Сідла козацької кавалерії середини XVII ст.

Історія України, як і всього людства, нерозривно пов'язана з кіньми. Вони відігравали ключову роль у господарстві наших предків, у військових діях тощо. Кінь став невід'ємною частиною культури багатьох народів, які у різні епохи населяли територію України. Не менш важливу роль кінь відігравав у житті козака.

Слід зауважити, що козаки мали, в першу чергу, піхотні підрозділи, а не кінноту, утримання якої було недешевим. Велика кількість приладдя та елементів конюшинного побуту були й лишаються досі дуже дорогою річчю.

Особливо важливим елементом кінської зброї є сідло та його елементи (підпруга, путлиця, стремена). Саме вони у часи козаччини були головними предметами розкошу та хизування. Стан сідла та ступінь його оздоблення давав уявлення про майновий стан його власника. Тому сідла

* Оскільки майже до кінця XVIII ст. Кримське ханство перебувало у складі Османської імперії, їх можна розглядати як різновид турецького «класичного» лука, що, проте, має певні відмінності.

** Museum of Anthropology, 100 // <http://anthromuseum.missouri.edu/databases.shtml>.